

KAPITTEL 9

Normaliseringsarbeid i narkotikaprogram med domstolskontroll

Vegard Haukland og Sigurd M.N. Oppegaard

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: This chapter analyses the power and techniques for rehabilitation employed in the alternative penal sanction «Drug program with court control» (the ND program). The study investigates strategies for coping and overcoming addiction that are practiced within the ND program and how these are experienced by and affect the convicts. The analysis is based on participant observation and interviews with convicts at an ND centre. We consider both the physical rehabilitation and the different activities at the ND centre, as well as how these initiate changing perspectives among the convicts. The chapter is theoretically informed by Michel Foucault's concepts of power and subjectivity. We find that convicts who carry out their sentences in an ND centre are willing to change and have a positive view of the powers they are subject to. The ND program presents its version of what a «normal» life constitutes and instructs convicts in how they can change to live out this life. We term the sum of these measures the «normalization work» of the ND program. The convicts regard this normalization work as constructive and useful, primarily due to the intense individual supervision and facilitation they receive during their sentence.

Keywords: Foucault, power, ND program, normality

Sammendrag: Dette kapitlet handler om hvilken type makt og teknikker for rehabilitering som benyttes i den nye alternative straffereaksjonen «Narkotikaprogram med domstolskontroll» (ND-programmet). Studien undersøker hvilke rus- og livsmestringsstrategier som praktiseres i ND-programmet, og hvordan disse strategiene oppleves og virker på de domfelte. Analysen er basert på deltakende observasjon og intervjuer med domfelte gjort på et ND-senter. Analysen tar stilling både til den fysiske rehabiliteringen og de ulike aktivitetene ved ND-senteret og til hvordan disse aktivitetene skaper holdningsendring hos de domfelte. Kapitlet er teoretisk forankret i Michel Foucaults begreper om makt og subjektivitet. Analysene viser at domfelte som gjennomfører en straff ved ND-senteret, er endringsvillige og positive til den maktutøvelsen de utsettes for. ND-programmet presenterer sin versjon av hva et «normalt» liv innebærer, og trener de domfelte opp i hvordan de selv kan forandre seg selv for å leve slike liv. Vi kaller summen av disse tiltakene for ND-programmets «normaliseringsarbeid». De domfelte anser normaliseringsarbeidet som konstruktivt og nyttig, først og fremst på grunn av den sterkt individuelle oppfølgingen og tilretteleggingen som de domfelte får under straffegjennomføringen.

Nøkkelord: Foucault, makt, ND-programmet, normalitet

Sitering av denne artikkelen: Haukland, V. & Oppegaard, S.M.N. (2018). Normaliseringsarbeid i narkotikaprogram med domstolskontroll. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 9, s. 191–210). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch9>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Innledning

One punishes not to efface the crime, but to transform a criminal; punishment must bring with it a certain corrective technique. (Foucault, 1977: 127)

I 2006 etablerte Kriminalomsorgen «Narkotikaprogram med domstolskontroll» (videre kalt ND-programmet) som et prøveprosjekt i Oslo og Bergen. ND-programmet er en strafferettslig reaksjon som er et alternativ til en ubetinget fengselsstraff. Målgruppen er rusavhengige personer som har begått rusrelatert kriminalitet. Den straffedømte som får innvilget en ND-straff, slipper å sone i et vanlig fengsel, men gjennomfører hele eller deler av straffen ute i samfunnet under tett kontroll og oppfølging fra et ND-senter eller et friomsorgskontor. Den enkelte domfelte planlegger innholdet i straffen sammen med en kontaktperson og eventuelt en bredere sammensatt ansvarsgruppe ved sitt respektive ND-senter eller friomsorgskontor. I 2016 ble ND-programmet rullet ut som et landsdekkende tilbud. I praksis kan en person som er tiltalt for rusrelatert kriminalitet, og som har et rusproblem, søke sammen med sin forsvarer om å få en ND-dom uansett hvor personen befinner seg i landet.

I ND-programmet vektlegges et fullstendig individuelt tilpasset innhold i straffen. Den norske ordningen om å tilby rusavhengige hjelp i stedet for straff er ikke ulikt det man finner i andre land, som Skottland, Irland og USA, der en domfelt rusavhengig kan bli tilbudt sosial- og helsefaglig hjelp og oppfølging i stedet for fengsel eller bøter (Johnsen og Svendsen, 2007; Falck, 2014). I en norsk strafferettslig kontekst fremstår ND-programmet som et narkotikapolitisk liberalt og nytenkende initiativ. Krysningen av rusbehandling og straffegjennomføring gjør ND-programmet til et interessant sosiologisk studieobjekt: De domfelte gjennomfører en straff, samtidig som de jobber aktivt med rus- og livsmestring ute i samfunnet. Straffepraksisen inviterer derfor til en analyse av maktutøvelse i en annen type straffegjennomføring enn det tradisjonelle fengslet.

I Norge er det forsket lite på den typen straffereaksjoner som ND-programmet representerer (Johnsen og Svendsen, 2007; Falck, 2014). Denne studien tar utgangspunkt i et datamateriale som er samlet inn ved ett spesifikt ND-senter, og analysen belyser hvilke tilbakeføringsstrategier

som finnes i ND-programmet på et mer overordnet nivå. Formålet med studien er å analysere hva ND-programmet forstår og konstruerer som et «normalt» liv, og hvilke teknikker som blir tatt i bruk for å «normalisere» og føre de domfelte tilbake til samfunnet. Teknikkene for tilbakeføring og arbeidet med å endre holdning hos de domfelte kaller vi for normaliseringsarbeid. Kapitlet bidrar til fengselsforskningen ved å tilby et mak-tanalytisk perspektiv på en relativt ny straffe- og rehabiliteringsmetode. Vi vil undersøke følgende problemstilling: *Hvordan praktiseres normaliseringsarbeidet i ND-programmet, og hvordan opplever de domfelte dette?*

Datamaterialet består av åtte dybdeintervjuer som er gjort med domfelte personer som gjennomfører ND-dommer med oppfølging og kontroll ved et ND-senter i Norge, samt observasjonsdata som er samlet inn under en fem dagers hospitering ved senteret. Feltarbeidet og intervjuene ble gjennomført av én av forfatterne og analysert i fellesskap. Datamaterialet blir analysert i lys av Michel Foucaults (1977, 1980, 1988, 2008, 2009, 2012) begreper om makt og subjektivitet. Vi redegjør først mer inngående for hva ND-programmet er, og hvordan programmet er bygget opp, før vi diskuterer vårt teoretiske utgangspunkt. Deretter beskriver vi datainnsamlingsprosessen. Vi analyserer så fire sentrale aspekter ved ND-programmets normaliseringsarbeid og avslutter kapitlet med en oppsummering.

2. Hva er narkotikaprogram med domstolskontroll?

Narkotikaprogram med domstolskontroll er en strafferettslig reaksjon overfor rusavhengige mennesker som har begått rusrelatert kriminalitet. I tillegg til rusproblemer har disse domfelte ofte også medisinske, økonomiske og sosiale utfordringer. For at en person skal få innvilget en dom med ND som vilkår, må den tiltalte sammen med sin forsvarer søke om en slik dom til påtalemyndighetene. Kriminalomsorgen utfører deretter en grundig undersøkelse for å se om den straffetiltalte er egnet for å delta i ND-programmet. Et viktig kriterium for å bli dømt til ND er at den straffetiltalte samtykker til vilkårene ved ND, og uttrykker det Kriminalomsorgen kaller «et genuint ønske» om å bli rusfri. Motivasjonen om å bli

rusfri må være «sterk og varig» (KRUS, 2016: 36). Andre sentrale aspekter som undersøkes, er rusmiddelhistorikk, boligstatus, jobberfaring, alder og utdanning. Vurderingen av den tiltales egnethet for ND-dommen er en omfattende prosess som har som hensikt å velge ut rusavhengige med godt grunnlag for å bli tilbakeført til samfunnet (KRUS, 2016).

Etter en innvilget ND-dom møter den domfelte opp på sitt lokale friomsorgskontor eller ved et ND-senter. Her blir den domfeltes individuelle behov kartlagt, og sammen med en ND-veileder planlegges innholdet i straffegjennomføringen. Den domfelte fastsetter sammen med sin veileder en gjennomføringsplan som skal følges opp regelmessig. Straffegjennomføringen foregår gjennom fire faser: iverksettelsesfasen, der den domfeltes behov og ønsker står sentralt; stabiliseringsfasen, der den domfelte tilvennes hverdagen; ansvarsfasen, der den domfelte begynner prosessen med å skaffe bolig, arbeid eller utdanning og nettverk; og videreføringsfasen, der den domfelte får etablert kontakt for oppfølging og ettervern, og forberedes på å avslutte programmet (Falck, 2014: 13). Overgangen mellom de ulike fasene skjer ved rettslige møter med domstolen, der den domfelte møter en dommer sammen med en ansatt i kriminalomsorgen. Den domfelte må også møte i retten ved startmøter, statusmøter og ved eventuelle brudd på de rettslige vilkårene. De ansatte ved ND-sentrene og friomsorgskontorene jobber tett på de domfelte. De organiserer møter og avtaler med eksterne aktører, og setter de domfelte i kontakt med ulike helse- og velferdstjenester. De domfelte må avlegge regelmessige urinprøver under straffegjennomføringen. Denne kontrollen av eventuell rusbruk blir sjeldnere desto lenger ut i dommen man er, ettersom tilknytningen til samfunnet antas å øke og risikoen for tilbakefall antas å bli mindre. Dersom en domfelt bryter vilkårene for ND-programmet, må den domfelte avbryte straffen og sone resten av dommen i fengsel. Tiden i ND-programmet kan i slike tilfeller bli avskrevet som soningstid.

2.1. ND: En effektiv tilbakeføring

I en følgestudie av ND-dømte i Norge finner Falck at omtrent én tredjedel fullfører straffegjennomføringen (2014). Sammenlignet med lignende

tiltak i andre land er gjennomføringsraten relativt høy. Hvis man videre sammenligner ND-programmet med tilbudene ved norske rusbehandlingsinstitusjoner, viser tiltaket seg også å være effektivt: En vanlig gjennomføringsrate i rusbehandlingsinstitusjoner i spesialisthelsetjenesten ligger på rundt 20–30 prosent (Falck, 2014: 7). Ser man på rusmiddelbruk, kriminalitet, psykisk og fysisk helse, utdanning, arbeid og sosialt nettverk, finner Falck at de som fullfører ND-programmet, kommer bedre ut enn de som dropper ut av programmet (2014: 47).

Innenfor fengselsforskningen i Norge har man definert «gjengangere» som en særlig utsatt gruppe. Gjengangere er en gruppe mennesker som ofte går inn og ut av fengselssystemet (se Jacobsens kapittel, kap. 3). De har ofte lav grad av utdanning, svak helse, liten tilknytning til arbeidslivet, dårlig økonomi og ofte også en rusavhengighet (Amundsen, 2007). Tilbakefallsraten for narkotikadømte gjengangere fem år etter løslatelse ligger på 68 prosent (Thorsen, Lid og Stene, 2009: 106). I Falcks studie av ND-dømte var imidlertid kun 8 prosent av de domfelte som hadde gjennomført ND-programmet, tilbake i fengsel etter to år (2014: 48). Slik sett kan ND-programmet synes å være et velfungerende tiltak for å bekjempe gjengangerproblematikken i Norge. Av de som fullførte ND-dommen, var 80 prosent utenfor et «kontrollert miljø» – det vil si «fengsel, rusmiddelinstitusjon, somatisk sykehus, psykiatrisk sykehus, avrusning» eller andre institusjoner der den innsatte er under kontroll eller behandling – to år senere. Av de som droppet ut av ND-programmet, befant 50 prosent seg innenfor kontrollerte miljøer etter to år (Falck, 2014: 27).

2.2. ND: En straff for vår tid

Straff er blitt praktisert ved hjelp av ulike teknikker og gjennom ulike institusjoner og ordninger gjennom historien. Den franske filosofen Michel Foucault analyserer hvordan straffens rolle i samfunnet så vel som straffen i seg selv er blitt transformert i takt med sosiale endringsprosesser og fremveksten av nye kunnskapsformer (1977). I Europa på 1400-tallet kunne en straff for eksempel være fysiske pinsler eller offentlige henrettelser. Slike former for avstraffelse ble ifølge Foucault fra midten av 1800-tallet erstattet med teknikker for å få den domfelte til å tenke

og handle på bestemte måter. Straffen fikk slik en rehabiliterende funksjon, der den domfelte blir satt i kontrollerte omgivelser hvor målet er å endre deres meninger, identiteter og vaner. Foucault argumenterer for at fengslet ble utviklet til kronksempelen på maktformen disiplinering, som etter hvert ble dominerende også i andre institusjoner, som skolen og sykehusene, hvor omgivelsene preges av regler, rutiner og kontroll. Disiplinering er en maktform som retter seg mot den enkeltes kropp, og som internaliseres gjennom en kontinuerlig korrigerende av «unormal» atferd, vaner, reflekser og utsagn (Foucault, 1977; Eliassen, 2016: 117–138; se også Oppegaards kapittel, kap. 11 for en diskusjon av disiplineringmakten).

Senere i sitt forfatterskap vender Foucault oppmerksomheten bort fra enkeltinstitusjoner og henimot tenkningen som ligger til grunn for styring av en befolkning (se Foucault, 1983, 2008, 2012; Utaker, 2005; Eliassen, 2016). Foucault argumenterer for at den dominerende formen for maktutøvelse mot slutten av 70-tallet ikke lenger dreide seg om disiplinering av enkeltindivider og deres kropp, men snarere om konteksten som atferd foregår innenfor for å styre aktørene som frie, rasjonelle, autonome og markedsorienterte subjekter (Foucault, 2008; se også Lazzarato, 2017). Denne maktformen, som Foucault på fransk kalte «gouvernementalité» – ofte omtalt som «governmentality» eller regjering og styringsrasjonalitet på norsk (se Neumann, 2012; Eliassen, 2016) –, handler, i likhet med disiplineringen, om å frembringe selvregulerende subjekter, men uten å gripe inn i kroppene og korrigere hver handling og tanke. Styringsrasjonaliteten består av maktteknikker som snarere fungerer gjennom å etablere betingelser som legger til rette for aktørenes selvstyring i tråd med bestemte idealer (Read, 2009: 29). Den samme tenkningen finner vi igjen i straffegjennomføringsloven, der det står at «Kriminalomsorgen skal legge forholdene til rette for at domfelte skal kunne gjøre en egen innsats for å motvirke nye straffbare handlinger» (straffegjennomføringsloven, 2001: §3). Maktutøvelsen består slik i å lage rammer der de domfelte selv vil gjøre det som er nødvendig for å bli «normale» og lovlige subjekter.

Som domfelt ved ND-senteret blir man satt inn i et miljø som ekskluderer visse former for atferd, mens man læres og trenes opp i andre. ND-programmets normaliseringsarbeid består av en rekke prosedyrer for å få de domfelte til å forvalte, kontrollere og forandre seg selv gjennom

sitt eget arbeid med seg selv. Denne formen for styring gjennom å etablere et bestemt forhold til seg selv skal sette de domfelte i stand til å styre sitt eget liv. Foucault kaller dette for selvets teknologier, et begrep han tok opp helt mot slutten av livet (Foucault, 1988). Han skriver:

[T]echnologies of the self [...] permit individuals to effect by their own means or with the help of others to a certain number of operations on their own bodies and souls, thought, conduct, and way of being, so as to transform themselves in order to attain a certain state of happiness, purity, wisdom, perfection, or immorality. (Foucault, 1988: 18)

Med begrepet selvets teknologier beskriver Foucault den doble prosessen hvorigjennom selvet ikke bare blir formet, men også former seg selv. Begrepet muliggjør en analyse av de prinsippene som blir (tekniske) redskap for å frembringe en selvrefleksivitet, lære seg selv å kjenne og forandre seg selv. Kort sagt: Hvordan et selv gjør seg selv til et selv. For Foucault handler dette imidlertid ikke bare om refleksjon, men også om praksisformer som selvet forstår og former seg selv gjennom. Han forstår slik ikke selvet som noe «autentisk» eller unikt ved ethvert individ, men fullt av kultur og ytre omstendigheter. Selvet blir til gjennom «et omfattende arbeid som dels stammer fra prosesser utenfor individet, dels fra dets arbeid på seg selv – for selvets arbeid på seg selv utløses alltid av krav og omstendigheter» (Eliassen, 2016: 230). Slik kan måter å forholde seg til seg selv på forstås som sosialt og historisk betinget, men ikke determinert. At Foucault beskriver dette som *teknologier*, viser til at det her er snakk om produksjon av sosialitet, subjektivitet og selvforhold som er operative på makronivå og del av historisk-kulturelle prosesser, som i hvert enkelt tilfelle samtidig består av en teknikk, det vil si spesifikke praksiser for å frembringe slike subjekter. I dette skjæringspunktet mellom sannhetsregimer, styringsprosedyrer og former for selvforhold finnes selvets teknologier som en ferdighet til å forandre seg selv.

Slik beskriver Foucault et selv som skaper seg selv, en maktforståelse som skiller seg fra den han beskriver i *Overvåkning og straff* (Foucault, 1977), der selvrefleksivitet og forming av subjektiviteter er påtvinget. Med selvets teknologier fremhever Foucault et selv som «overskrider tanken om at subjektet nødvendigvis alltid-allerede er underkastet [og] en

funksjon i viten–makt-matrisen formgitt fra utsiden av» (Eliassen, 2016: 245). Selvforholdet blir slik et produkt av forming fra både «utsiden» og «innsiden»: Selvet er ikke kun passivt og produsert av trykk utenfra, men oppstår som resultatet av selvets arbeid med gitte teknikker og ferdigheter (se Eliassen, 2016: 246).

I denne konteksten er alternative former for straffegjennomføring, slik som ND, interessante caser for å studere hvordan makt utøves og subjektiviteter formes i samtiden. Tiltak som sinnemestringskurs, rusrehabilitering, reflekterende samtaler eller arbeidstrening (se Viggen og Lundeberg mfl. sine kapitler, kap. 8 og 9) er eksempler på hvordan maktutøvelsen i samtidens straffesystem fokuserer på å gi de domfelte strategier for å styre seg selv ut fra en idé om hva som kreves av «normale» og «velfungerende» samfunnsborgere. Hvorvidt tiltakene er «godt ment» eller har «positive virkninger», er fra et foucauldiansk perspektiv ikke det sentrale. Det viktige er at tiltakene er en form for maktutøvelse, det vil si teknikker for å frembringe bestemte «ting», praksiser, tilstander, effekter og situasjoner (Foucault, 1980: 119). Domfelte i Norge i dag blir underlagt et korreksjonsregime som skal gripe og transformere holdningene deres, slik at tiltakene har satt spor etter seg selv etter at den domfelte er ferdig med straffegjennomføringen. I ND-programmet utgjør summen av disse tiltakene og aktivitetene det vi vil kalle «normaliseringsarbeid». Gjennom dette skal den domfelte lære hva et «normalt» liv er, begynne å verdsette det «normale» og trenes opp i hvordan dette livet leves. ND-programmet har konstruert et bestemt bilde av hva et «normalt» liv innebærer, som ved hjelp av en serie teknikker innprentes i de domfelte. Dette kan sees på som en del av det såkalte «normalitetsprinsippet», som ifølge stortingsmeldingen *Straff som virker* «betyr [...] at tilsatte i kriminalomsorgen og forvaltningssamarbeidsetater skal være rollemodeller for god oppførsel og gi tilbakemelding på en tilsvarende måte som de innsatte vil møte ute i samfunnet» (St.meld. nr. 37 (2007–2008): 108). Den rehabiliterte domfelte skal i teorien forlate fengslet som et «normalt» individ, og opprettholde de tillærte vanene utenfor fengslet. Maktutøvelsen strekker seg slik utover straffegjennomføringen og inn i samfunnet for øvrig. I vår analyse av ND-programmets normaliseringsarbeid finner vi at det konstrueres et bilde av et «normalt» liv som primært består av rusfrihet, utdanning og

arbeid. ND-programmets normaliseringsarbeid er på den måten en styringsrasjonalitet som gir de domfelte ferdigheter, strategier og teknikker for å sette dem i stand til å leve ut det ND-programmet definerer som et «normalt» liv.

Foucault anser ikke fremveksten av alternative straffegjennomføringsformer som reelle alternativer til fengslet (Foucault, 2009). Studerer man disse straffeinstitusjonene, finner man kontorer, programmer og rutiner som skal imitere det daglige livet. Straffealternativene innebærer utplassering på arbeidsplasser, turer til fotballkamper, hobbyverksteder og boliglignende celler, samtidig som de innsatte fremdeles er underlagt oppmøteplikt, urinprøver og krav om rusmestring. Foucault anser slike nye, alternative straffemetoder og programmer som «repetisjoner av fengslet» ute i samfunnet, hvor de samme maktteknikkene kan utøves (Foucault, 2009: 18). De domfelte er fortsatt under observasjon og kontroll, men ute i det «frie» samfunnet.

3. Observasjon og intervjuer på et ND-senter

Datamaterialet i denne studien ble hentet inn ved et fem dagers feltarbeid på et ND-senter i Norge. De ansatte ved ND-senteret ble kontaktet på forhånd, slik at de fikk delt ut informasjonsskriv og samtykkeskjema til de domfelte om deltakelse. Det ble innhentet samtykke til både observasjon og intervju med til sammen åtte domfelte, av de totalt tolv som gjennomførte en straff under feltarbeidsperioden. Informantene ble ikke rekruttert på noe annet grunnlag enn at de var tilgjengelige og ville være med på prosjektet. Utvalget er det man innenfor kvalitative metoder kaller et naturlig utvalg (se Tjora, 2012), ettersom utvalget av informanter hadde en naturlig avgrensning innenfor straffeordningen som skulle undersøkes. Av de åtte domfelte var syv menn og én kvinne. Informantene var mellom 20 og 60 år gamle. Noen hadde nettopp begynt straffen sin, andre hadde vært tilknyttet senteret over lengre tid. Alle hadde bakgrunn med tung injiserende rusbruk, både av amfetamin og av opiater, samt kjøp, salg og besittelse av rusmidler. I tillegg hadde de fleste også begått andre typer kriminalitet. Alle de domfelte hadde tidligere sonet i vanlige

fengsler, noe som gjorde at de hadde et godt sammenligningsgrunnlag for oppholdet på ND-senteret.

Observasjonen på senteret foregikk i rollen som «observerende deltaker», hvor man som forsker deltar aktivt i miljøet man vil studere, samtidig som man gjør observasjoner (Gold, 1958: 220). Det ble gjort observasjon på senteret, men også utenfor, på et treningssenter, under et kafébesøk og ved en gåtur i byen. Observasjonen ga slik tilgang til de domfeltes praksis – hva de faktisk *gjør* – og en unik innsikt i de hverdagslige aspektene av straffegjennomføringen. Den deltakende observasjonen tillater forskeren å knytte mer personlige bånd med informantene, noe som i dette tilfellet bidro med å redusere avstanden mellom forsker og informant. Det styrket kvaliteten på dataene (se Czarniawska, 2007). Observasjonen foregikk også sammen med de ansatte på senteret. Dette ga et innblikk i hva som preger de ansattes arbeidshverdag, og hvordan de håndterte praktiske og juridiske problemstillinger knyttet til oppfølgingen av de domfelte.

4. Tilbake til det «normale» livet

I intervjuene med de domfelte kom det frem at de domfelte skiller mellom to liv – ruslivet og «A4»-livet, eller det «normale» livet. De domfelte beskriver et liv før ND-dommen og et liv som blir til under ND-dommen. Det er dette «ND-konstruerte» livet de skal «leve ut» når dommen er sonet ferdig, og som de individuelle gjennomføringsplanene – som vi kommer tilbake til nedenfor – stegvis skal lede dem mot. De domfelte beskriver perioden i livet før de kom inn i ND-programmet, som «da jeg var på kjøret», eller «det andre livet». Christoffer forteller:

Jeg føler det andre livet mitt er mye mer kjedelig når jeg ligger og sover hele dagen. Jeg går gjerne to dager på med amfetamin, sover ikke, så sover jeg i to-tre dager, så våkner jeg, også går jeg på den igjen på speed, så går jeg til jeg stuper, så går jeg på'n igjen, og sånn går det. (Christoffer)¹

Dette «andre livet» står i kontrast til en idé om et «normalt» liv. De domfelte beskriver det «normale» livet som bestående av først og fremst rusfrihet, utdanning og jobb. Det er disse tre elementene ND-programmet fremhever i aktivitetene og tiltakene de iverksetter og koordinerer, og

som dermed inngår som innholdet i idéen om det «normale» livet ND vil lede de domfelte inn i. De tre elementene skal bidra til å skape en stabil, trygg og forutsigbar tilværelse for de domfelte. I intervjuene gir de domfelte uttrykk for at de verdsetter dette «normale» livet – med ansvar og eksterne forventninger – høyere enn «ruslivet», og snakker åpent om hva det «normale» livet betyr for dem, og hva de selv ønsker og forventer av ND-programmet. Gjennom en serie forskjellige tiltak – som vi skal analysere under – praktiserer ND-programmet videre denne «normale» livsstilen sammen med de domfelte.

4.1. Gjennomføringsplanen

I ND-programmet har de domfelte hver sin individuelle gjennomføringsplan, eller «fremdriftsplan», slik de omtalte den ved dette ND-senteret. Planen er individuell, og skal kartlegge og redegjøre for de domfeltes mål og progresjon gjennom dommen. Gjennomføringsplanen er et verktøy som skal kartlegge de domfeltes fremdrift i straffegjennomføringen, men den fungerer samtidig som en teknikk som får de domfelte til å lære seg selv å kjenne, og som de kan styre seg selv etter: Ved hjelp av gjennomføringsplanen etableres det et bestemt selvforhold idet den blir et uttrykk for hvem den domfelte «er», og hvor vedkommende er på vei. Øystein forteller:

Ja du får sjekket, får du gjort en del ting så får du sjekket over en del ting «ok», «ok». (Øystein)

Skjemaet er tilgjengelig for de ansatte digitalt og blir skrevet ut og tatt med i «fremdriftsmøter» med de domfelte. Et punkt på en gjennomføringsplan kan for eksempel være «skaffe seg jobb» eller «møte med NAV om økonomisk bistand». Gjennomføringsplanen vedlikeholdes og oppdateres gjennom straffeforløpet, sammen med den domfelte og en fast oppfølger. Øystein forteller om sin gjennomføringsplan:

Det som står i [gjennomførings]planen min nå, er det med jobb først, så da har jeg en dag i uken oppe på jobbtreningstilbudet. Også er det litt oppmøte her på ND, litt trening med ND og sånn. Ja, også har jeg litt sånn økonomigreier med NAV, det står også i planen min her, så da har vi fått sendt søknad om sånn gjeldsordning, da. Det er veldig deilig å få ting på stell. De har hjulpet meg. (Øystein)

Øystein presenterer gjennomføringsplanen som en oversikt over hva han skal gjøre videre, og gir uttrykk for at han bruker planen regelmessig og for å kartlegge egen progresjon. I Øysteins tilfelle involverer planen kontakt med andre samfunnsaktører, som NAV, jobbtrening og gjeldsrådgivning. Han presiserer også at ND-programmet har hjulpet ham med å få ting på stell. I ND-systemet strukturerer gjennomføringsplanen de domfeltes vei mot et «normalt» liv og viser hvor langt de har kommet og har igjen. Christoffer forteller om hvordan gjennomføringsplanen lar ham følge seg selv på veien mot «normalen»:

Jeg tenker jo liksom på at etter hvert nå som jeg kommer inn i neste fase av programmet, at jeg kan begynne å jobbe på en arbeidstiltaksplass til å begynne med, til jeg har kommet meg til hektene nok til å kunne gå og møte en arbeidsgiver eller normale som jeg har til å få en fast jobb i fremtiden. Slik at jeg er inne i normalen. (Christoffer)

Slik blir både stegene mot og målet selv synlig, og utvikling og progresjon blir vektlagt i hverdagen. Tilbakegang eller stagnasjon gir problemer i ND-systemet, og kan føre til at den domfelte må sone den resterende delen av dommen i fengsel. Vektleggingen av og forventningen om fremdrift styrer de domfeltes normaliseringsarbeid. I Kristians tilfelle kommer det frem hvordan ND-systemet bruker gjennomføringsplanen til å definere både hva som er problemene hans, og hva han må gjøre for å komme seg videre mot det «normale» livet:

Ja, [du får hjelp til] motivasjonen for å få tatt tak i problemet – for du har ikke bare problemer med rus, altså det er økonomi, det sosiale, det er alt mulig ikke sant – det får du hjelp til her. (Kristian)

Kristian forteller om de ulike momentene som ND-programmet hjelper ham med. De domfelte har ikke bare problemer med rus, de har ofte komplekse og sammensatte sosiale utfordringer. Gjennomføringsplanen er derfor et verktøy for å kartlegge den enkeltes behov. Etersom alle domfelte som er tilknyttet ND-senteret, har sin egen gjennomføringsplan, finnes det et arkiv over flere domfeltes fremdrift mot «normalitet». ND-senterets gjennomføringsplaner blir gjenstand for rapportering, journalføring og lagring av hvilke normaliserende praksiser som fungerer og ikke.

4.2. Ønsket om å bli «normal»

Et gjennomgående og tydelig element i intervjuene var at de domfelte hadde et genuint ønske om å endre seg, og at det var *deres* valg å bli rusfrie. Personer som blir idømt en ND-dom, har blitt valgt ut gjennom en undersøkelse av hvor egnet den enkelte er for ND-programmet, forut for dommen (KRUS, 2016: 18). Denne prosessen ekskluderer de som ikke uttrykker sterk motivasjon for å delta i ND-programmet, noe som kan være med og forklare hvorfor informantene i denne analysen synes å være så unisont positivt innstilt til tiltakene og ND-programmets normaliseringsarbeid.

I intervjuene fremstod informantene som motiverte til å endre seg. Erika forteller at selv om hun var motivert da hun begynte å sone ND-dommen, ble hun enda mer motivert av den individuelle oppfølgingen hun fikk:

[Det var] veldig lite som var vanskelig, veldig lite var et problem for de ansatte. De var veldig på tilbudssiden med å tilrettelegge og skreddersy. (Erika)

Endringen dreier seg ikke bare om å slutte med rus, men om å forandre hele «livet», ved å gjenoppta en gammel hobby, skaffe seg en jobb eller starte på studier. Alle de domfelte som ble intervjuet, ga inntrykk av at de ønsket noe annet enn det de gjorde forut for dommen. De ønsket seg et «normalt» liv. Preben beskriver det slik:

Men det er greia, [...] jeg vil inn i et A4-liv. Det er det jeg har lyst til ikke sant. Jeg vil ikke ha noen problemer og surre til ting rundt meg, enkelt og greit. Gå på jobb, komme hjem. (Preben)

For Kristian er ND-programmet først og fremst en måte for ham å komme tilbake i samfunnet på. At det er en straff, kommer i andre rekke:

Jeg ser ikke på [ND] som en straff, men til syvende og sist er det en straff, men jeg ser ikke på det som en straff lenger. Jeg ser bare på det som en mulighet, og det har vært en mulighet for meg for å komme meg tilbake til samfunnet. (Kristian)

Einar forteller om det samme:

Jeg føler ikke at jeg blir straffet. Jeg føler heller at jeg får den hjelpen jeg trenger for å bli skikkelig. Jeg vil ikke kalle det en straff å få livet på stell. (Einar)

Endringsviljen de domfelte uttrykker, bidrar til en positiv innstilling til normalitetsarbeidet som ND-programmet representerer. Øystein forteller:

Ja, du kan si, det blir jo min avgjørelse å bli rusfri, men det er jo bra å ha det systemet her rundt seg da, når man har bestemt seg for det. Det er mye trygghet i det. (Øystein)

Øystein bruker ordet «trygghet» om ND-programmet. Selv om Øystein sier det var hans valg å bli rusfri, mener han at det er godt å ha et straffealternativ som «snakker samme språk», og som ser for seg det samme livet som han gjør. Når motivasjonen kommer «innenfra», føler de domfelte at ND-programmet hjelper dem i stedet for å «tvangsnormalisere» dem. At Øystein bruker ordet «trygghet» om ND-senteret, vitner om at han ser ND-programmet som en støttespiller, og at de ansatte, gjennomføringsplanen og normaliseringsarbeidet er et trygt sikkerhetsnett som hjelper ham i prosessen mot å endre livsstil. ND-programmet tilrettelegger for at de domfelte skal kunne utøve og oppleve «normalitet». Øysteins utsagn kan tyde på at hans eget valg om å bli rusfri står sentralt i normaliseringsarbeidet. En annen domfelt, Preben, forteller at ønsket om å bli rusfri kom etter at han fikk snakket med en psykolog gjennom ND-programmet. Han forteller om hvordan ND-programmet har bidratt med å endre hvordan han forstår seg selv og sitt eget liv:

[Jeg] snakket med psykologen her, sant. Jeg trodde jeg hadde det gøy helt på slutten, så begynte jeg å se litt tilbake og snakke litt om det og se hvor slitsomt det egentlig var. [...] Ja, bare kom frem til rett og slett at hvor rævva det livet jeg levde var. Jeg trodde jo jeg var kongen på haugen. Jeg var visst det stikk motsatte. Så sånn var det. (Preben)

Preben forteller om hvordan han selv «trodde» han hadde det kult, rett før han ble pågrepet og dømt. Under straffen fikk ND-dommen ham til å innse at livet han levde, ikke var så lukrativt som han selv trodde. Denne «reality check»-en, som han selv kalte det, illustrerer et sentralt aspekt ved ND: Programmet produserer en idé om hva som er gode og dårlige liv, gjennom samtaler og aktiviteter med de domfelte. Idéen om det trygge, rusfrie, gode og «normale» livet er noe som ND-programmet aktivt forsøker å vise frem og få de domfelte til å gjøre til sitt eget. «Normalisering»

er ikke nødvendigvis noe særegent ved ND, men kjennetegner hele kriminalomsorgen. Men i denne analysen ser vi at ND-programmet representerer en spesifikk form for normaliseringsarbeid som virker gjennom sine særegne teknikker. Som vi så over, finnes det tall som tyder på at ND-programmet i større grad enn andre straffereaksjoner lykkes i å innprente «normaliteten» i de domfeltes tanker og handlinger. At Preben selv uttrykker at livet han levde før, ikke var så «gøy» som han «trodde» da det sto på, viser hvordan ND-programmet lykkes i å gi de domfelte nye skjemaer for vurderinger og selvforståelse. Prinsippet om et «normalt» liv og ND-programmets normaliseringsarbeid fungerer slik som en selvteknologi som etablerer et bestemt selvforhold og bestemte teknikker for at de domfelte skal gjøre seg selv til subjekter i tråd med ND-programmets forståelse av hva et «normalt» liv innebærer. Denne prosessen kommer til uttrykk i måten ND-programmet har transformert Prebens selvforståelse på og fått ham til å regulere sin egen atferd ut fra en ny evaluering av hva som er et «godt» og «normalt» liv.

Å etablere et slikt selvforhold er ikke gjort ved et trylleslag. Kristian forteller at «normalitet» var noe som utviklet seg over tid gjennom ND-dommen, og at han selv har stått sentralt i normaliseringsarbeidet:

Jeg trengte hjelp til å normalisere meg i starten, men det følte jeg at jeg gjorde da jeg lå på avrusning i syv måneder. Men selvfølgelig fikk jeg hjelp i den forstand at jeg fikk tilbud om å jobbe to dager i uken på jobbtreningstilbud, også ballett det på seg, sant. Men det er jo jeg selv som har villet det, og det var jeg selv som ville begynne på det skolegreiene også, ikke sant. (Kristian)

Kristian bruker selv begrepet «normalisering», og sitatet viser at hans idé om «normalitet» først og fremst innebærer rusfrihet. Han forteller at ND-programmet har hjulpet ham, men at det var han selv som satte i gang det hele. Han hadde ønsket et «normalt» liv forut for ND-dommen, og for domfelte som ham – som allerede er innstilt på å bli «normale» – blir ND-senteret et middel til målet ved at det sender dem til ulike tjenester som der det «normale» livet kan realiseres.

Preben har som mål å komme seg ut av NAV og inn i jobb for å kunne forsørge seg selv, noe han mener han må gjøre og er ansvarlig for selv. På den måten skal han få kontroll over sitt eget liv. Han forteller:

Det handler litt om å ta ansvar, og ta ansvar for ting, rett og slett. Ikke noe spesielt verre enn det. Rett og slett å ha kontroll over mitt eget liv. (Preben)

Disse erfaringene og fortellingene illustrerer hvordan de teknikkene for å bearbeide seg selv som ND-programmet tilbyr og trener de domfelte opp i, utgjør en produktiv form for makt som setter de domfelte i stand til å forandre seg selv. De domfelte lærer ferdigheter som gjør at de skal kunne ha kontroll over sitt eget liv og «ta ansvar». Hvorvidt denne maktutøvelsen er «bra» eller «dårlig», er ikke det avgjørende, og det tilhører en annen diskusjon enn den vår analyse legger opp til. Det sentrale her er at ND-programmet er en form for makt som ikke bare «presser på utenfra», men virker i skjæringspunktet mellom «utsiden» og «innsiden».

4.3. Et nettverk av normalitetsskapende aktører

I likhet med andre straffereaksjoner i kriminalomsorgen har ND-programmet som mål at den domfelte skal tilbake til samfunnet, og at vedkommende, etter at dommen er sonet ferdig, skal være utrustet med bedre forutsetninger for å holde seg lovlydig. I ND-programmet skjer dette både gjennom aktiviteter ved ND-senteret og gjennom henvisning til andre eksterne institusjoner, som NAV, ulike skoler, bedrifter for arbeidstrening, psykologtjenester, LAR, avrusningsklinikker og treningssentre. For å håndtere og «normalisere» domfelte med sammensatte problemer, får ND rollen som en koordinator som dirigerer de domfelte til ulike aktører med hver sin bestemte oppgave. Sammen med ND-senterets ansatte utgjør disse aktørene et nettverk av institusjoner som til sammen legger til rette for normaliseringen av de domfelte. Einar forteller:

[Jeg har fått hjelp til] penger, komme i kontakt med skole og jobb [...], henvisning til psykolog, for å bearbeide samvittigheten og alt det andre. Så de har gjort utrolig mye på jøvla kort tid. (Einar)

Einar beskriver hvordan ND-programmet raskt satte ham i kontakt med spesifikke eksterne aktører tilpasset ND-programmet som de mente var nødvendig ut fra deres kartlegging av Einars situasjon, egenskaper, behov og ønsker. Einar var på dette tidspunktet ny i ND-systemet

og i begynnelsen av normaliseringsprosessen. Han krediterer ND-programmet for jobben de har gjort med å sette ham i kontakt med de ulike institusjonene.

Øystein forteller at ND-programmet blant annet har koblet ham på en jobbkonsulent slik at han får arbeidstrening. Han opplever at ND-programmet hjelper ham med «alt».

For eksempel har de vært med i alle prosessene, selv om vi har gjort alt ting sammen, men de har vært med i medisinprosessene, og i forhold til NAV, den kontakten de har hatt der, så har de vært med i møter der, så de er på en måte med på det meste da. (Øystein)

Preben forteller om lignende opplevelser:

Jada, [hjelp til] bolig har jeg fått, nå får jeg jobb også, ting og alt man trenger for å leve et vanlig liv får man hjelp til. (Preben)

De eksterne institusjonene som ND-programmet setter de domfelte i kontakt med, inngår som deler av prosessen med å konstruere «vanlige» liv, som Preben kaller det. ND-systemet fungerer på den måten som et stort maskineri av ulike elementer som til sammen produserer en «normalitet» bestående av rusfrihet, utdanning og arbeid.

4.4. Å «gjøre» straff

Feltarbeidet ved ND-senteret muliggjorde observasjon av en treningsøkt med én ansatt og tre domfelte. Fysisk aktivitet fremstod som en vesentlig del av ND-senterets arbeid med rehabilitering av domfelte. Etter mange år med rusbruk er det mange av de domfelte i ND-programmet som sliter med nedsatt fysisk helse. Trening og andre fysiske aktiviteter har også en psykologisk dimensjon gjennom å ta vekk tid fra potensiell rusbruk eller tid brukt til å tenke på rus. Andre fritidsaktiviteter ND-senteret arrangerer, som kino, byturer og kafébesøk, fungerer som sosial rehabilitering. En spasertur i bymiljøet, i rusfri tilstand, imiterer et «normalt» liv. Slik blir «normalitet» en praksis og noe ND-programmet får de domfelte til å utøve og gjøre. Aktivitetene i regi av ND-senteret fungerer som en trening i hvordan man skal oppføre seg som «normale» mennesker.

Selv om kafébesøk, treningsturer og byturer er aktiviteter som foregår utenfor ND-senterets fysiske grenser og ute i det «normale» samfunnet, er de domfelte fremdeles en del av og innenfor ND-programmet. Disse normaliseringsteknikkene gir de domfelte en smak av «frihet» og øvelse i «normale» liv i vanlige – men fremdeles kontrollerte – omstendigheter. De domfelte forteller om at de føler seg frie, i og med at de får operere «fritt» ute i byen. Vår analyse viser at denne «friheten» er en del av ND-programmets normaliseringsarbeid, og at det er nøye regissert.

5. Konklusjon: ND-programmets normaliseringsarbeid

Opprettelsen av ND-programmet kan forstås som et grep for å få bukt med kriminalitet som produseres av rusavhengighet. I denne studien viser vi at ND-senteret søker å «normalisere» domfelte med komplekse medisinske, økonomiske og sosiale utfordringer. Arbeidet ved ND-senteret dreier seg ikke bare om rusmestring, men også om økonomi, sosiale evner, utdanning, jobb og tillit til mennesker og samfunn, og tar form som en helhetlig og individuell sosial oppfølging, der hver enkelt domfelt skal følges tett og trenes opp i hvordan man lever et «normalt» liv. Dette er det vi i dette kapitlet har kalt normaliseringsarbeid.

Vi har analysert virkningene av et alternativ til fengselsstraff som hittil har vært lite utforsket i Norge (Johnsen og Svendsen, 2007; Falck, 2014). Med utgangspunkt i en foucauldiansk maktforståelse har vi diskutert hvordan de tiltakene som ND-programmet omfatter, søker å frembringe endring i de domfeltes tanker og handlinger. ND-programmet fungerer myndiggjørende og gir selvhjelpsstrategier som er ment å føre de domfelte tilbake til samfunnet ved å lære dem hva et «normalt» liv er, få dem til å verdsette dette livet og trene dem opp i hvordan «normalitet» i praksis utøves. Normaliseringsarbeidet gir de domfelte en rekke teknikker for å regulere seg selv og styre sitt eget liv henimot det ND-programmet har vist dem at et A4-liv består i.

Forståelsen av «normalitet» varierer mellom domfelte ut fra hvor lenge de har vært i ND-programmet. De ferskeste trakk frem rusfrihet som det mest sentrale og første steg på veien mot et «normalt» liv. De som var

kommet litt lenger, snakket mer om arbeid, og det å kunne møte opp hver dag på jobb når de var ferdig med dagens besøk på ND-senteret. Den som hadde vært der lengst, snakket mest om utdanningen han tok. Rusfrihet var ikke noe han engang tenkte på, ettersom det var flere år siden han ruset seg og et såkalt tilbakefall var helt utenkelig. Til sammen består det ND-programmet definerer som et «normalt» liv, av rusfrihet, utdanning og jobb.

De domfelte vektla betydningen av å få et tilrettelagt straffeforløp nedskrevet i individuelle fremdriftsplaner som bearbejdes over lang tid, kombinert med lett tilgang til og tett oppfølging fra spesialister. Her har ND-programmet en viktig koordinatorrolle. Straffealternativet samordner aktiviteter og tiltak for å håndtere og overkomme de domfeltes individuelle og sammensatte hindre for «normale» liv. Ved å trekke inn eksterne institusjoner og aktører i sitt normaliseringsarbeid, legger ND-programmet til rette for at de domfelte skal begynne å leve rusfrie, forutsigbare og lovlidige liv. Alle de domfelte som ble intervjuet, var positivt innstilt til tiltakene som ND-programmet iverksetter, og de trakk ikke frem de kontrollerende elementene i ND-programmet som problematiske. ND-programmets oppfølging er langvarig og helhetlig tilrettelagt til den domfeltes individuelle behov, hvilket gjør at tiltakene som tilbys, oppleves som målrettede og presise hjelpetiltak snarere enn straff. Slik etableres det et selvforhold der den domfelte selv forandrer seg selv. Analysene viser at ND-programmets korrigerende strategier fungerer som en subtil og effektiv form for makt som får de domfelte til å bli endringsvillige uten bruk av tvang.

Sluttnoter

1. Av anonymitetshensyn brukes fiktive navn på informantene.

Referanser

- Amundsen, M.-L. (2007). Gjengangere i norske fengsler: En studie i tilpasset opplæring innenfor gruppefellesskapet. *Spesialpedagogikk*, 72, 30–35.
- Czarniawska, B. (2007). *Shadowing and Other Techniques for Doing Fieldwork In Modern Societies*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Eliassen, K.O. (2016). *Foucaults begreper*. Oslo: Spartacus forlag.
- Falck, S. (2014). *Narkotikaprogram med domstolskontroll – en oppfølgingsstudie av 115 av de første klientene*. Oslo: SIRUS.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Penguin Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1983). The Subject and Power. I P. Rabinow og H. Dreyfus (Red.), *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (208–226). Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1988). Technologies of the self, I L.H. Martin, H. Gutman og P.H. Hutton (Red.), *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault* (16–49). Cambridge, MA: The University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2009). Alternatives to the prison: Dissemination or decline of social control? *Theory, Culture and Society*, 26, 12–24.
- Foucault, M. (2012). *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Gold, Raymond L. (1958). Roles in sociological field observations. *Social forces*, 36(3), 217–223.
- Johnsen, B. og Svendsen, M. (2007). *Narkotikaprogram med domstolskontroll (ND): Oppstarten av temaene og sentrene 2006*: KRUS.
- KRUS. (2016). *Personundersøkelse. Håndbok for ansatte i kriminalomsorgen*. Lillestrøm: Kriminalomsorgens høyskole og utdanningscenter.
- Lazzarato, M. (2017). *Experimental Politics. Work, Welfare, and Creativity in the Neoliberal Age*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Neumann, I.B. (2012). Forord. I M. Foucault, *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Read, J. (2009). A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault studies*, 6, 25–36.
- Straffgjennomføringsloven. (2001). *Lov om gjennomføring av straff mv. (straffgjennomføringsloven)*, LOV-2001-05-18-21. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Thorsen, L., Lid, S. og Stene, R. (2009). *Kriminalitet og rettsvesen 2009*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Tjora, A. (2012). *Kvalitative forskningsmetoder i praksis*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Utaker, A. (2005). Michel Foucault om liberalisme og nyliberalisme. *Sosiologi i dag*, 2. 9–31.

Bildet er gjengitt med tillatelse fra Statsbygg. Alle rettigheter reservert. Bildet er ikke omfattet av bokens CC BY-NC 4.0-lisens, og kan ikke gjenbrukes uten tillatelse fra rettighetshaveren.